

ՊՐՈՖ. ԻՈԿՏ. Լ. Մ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ՔԵԿ

(Գիտության վաստակավոր գործիչ)

ՄԻ ԱՆԾԱԺՈՐ ԷՋ ԺՋ ԴԱՐԻ ՏԱՂԱՍԱՑ ԶԱՔԱՐ ԼՄՆԵՑՈՒ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

այ գրականության մեջ միջնադարյան հայ բանաստեղծ-տաղասացների մասին մի ժամանակ արմատացած էր այն տեսակետը, ըստ որի «Քուչակից հետո՝ մինչև նաղաշ Հովնաթանը և Սայաթ-Նովան, այլևս գրական խոշոր դեմքեր չեն հանդիպում»¹:

Պրոֆ. Մ. Մկրյանը այս մասին գրում էր. «Չնայած, որ այդ ժամանակաշրջանում այնուամենայնիվ քիչ չեն տաղանդավոր բանաստեղծներ, բայց, մանավանդ 17-րդ դարում, ընդհանրապես նկատվում է լրիվ կայր թուլացում»²:

Միաժամանակ Մ. Մկրյանը թվում էր մի շարք բանաստեղծների անուններ. «Հովնասափ Սեբաստացին, Ղազար Սեբաստացին, Մինաս Թոխաթեցին, Հովհաննեսը, Զաֆա-րիա Գեուլյանց (ընդգծումը մերն է—Լ. Մ.-Ր), Դավիթ Սալաձորեցին, Ներսես Մոկացին և ուրիշներ»³, որոնց կողքին «հրապարակի վրա հայտնվում են էպիգրամներ և բանագրողներ»⁴, և այլն:

Սույն հոդվածին նպատակն է անդրադառնալ Ջաբարիա կամ, որ նույնն է, Ջաբարա կամ Ջաբար Լմենցու կյանքին և գործունեությանը: Ջաբարը ավելի հայտնի է «Գնունյաղ նախկնկոս» հորջորջումով:

Ջաբարիա տաղասացի և նրա ստեղծագործության ուսումնասիրության խնդիրը առա-

¹ Մ. Մկրյան, «XIII—XVIII դարերի հայ աշխարհիկ գրականություն, Ընտիր նմուշներ», Երևան, 1938, էջ XXXIV:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ջին անգամ հրապարակ հանեց Վիեննայի Մխիթարյան Հ. Ներսես Ակինյանը դեռևս կես դար սրանից առաջ⁵:

Հենվելով ԺՋ դարի բանաստեղծ խաչատուր Կեչարեցու⁶ մի հիշատակարանի վրա, որ օգտագործել էր դեռևս 1892 թվականին Հ. Հակոբոս Տաշյանը Կեղծ Կալիսթենեսի «Վարք Աղեքսանդրի» զրույցի կապակցությամբ⁷, Հ. Ներսես Ակինյանը կոհեղ էր, որ Ջաբարիան եղել է ոչ միայն տաղասաց, այլև գծագրող, ծաղկող, նկարող, այսինքն մանրանկարիչ: Ընդ սմին հայտարարվել էր, որ «Ջաբարիա տոհմով կիջնար Հայոց պատմության մեջ անվանի Պոռչյանց տոհմեն»⁸:

Այսպիսով հասկանալի է, որ երբ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը (հետագայում Գարեգին Ա կաթողիկոս Մեծի տանն Կիլիկիո, 1943—1952) մշակում էր իր մնայուն աշխատությունը հիշյալ տոհմի պատմության մասին, իհարկե, չէր կարող Ջաբարիայի գործունեության լուսաբանության կողքով անցնել: Ուստի և իր աշխատության Ա հատորի ԺԱ գլուխը, որ կրում է «Պոռչյանց մնացորդ-

⁵ Ներսես վրդ. Ակինյան, «Ջաբարիա նախկնկոս Գեուլյաց և յուր տաղերը», «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 231—237, 279—288, 341—345, և առանձին մատենաշարում՝ «Ազգային մատենադարան», ՄԹ, Վիեննա, 1909, ԺԲ + 87 էջ:

⁶ Սրա մասին տե՛ս Մ. Թ. Ավդալբեգյան, «խաչատուր Կեչարեցի XIII—XIV դ. դ.», Երևան, 1958, 220 էջ:

⁷ Հակոբոս վրդ. Տաշյան, «Ուսումնասիրությունը ստույն-Կալիսթենյա վարուց Աղեքսանդրի» [«Ազգային մատենադարան», Ե], Վիեննա, 1892, էջ 88—89:

⁸ «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 231:

ներ ժԶ և ժԷ դարերում» վերնագիրը, նվիրում է Զաքարիա «ծաղկող»-ի խնդրին⁹:

Կենսագրական տվյալները Զաքարիայի մասին կցկտուր են, ընդ որում նրա ո՛չ ծննդյան և ո՛չ էլ մահվան թվականներն են հայտնի:

Բայց և այնպես, անվիճելի է, որ Զաքարիան եղել է Աղթամարի «շնորհազարդ» որևէ Գրիգորիս կաթողիկոսներից մեկի (առաջինը 1512—1544, երկրորդը 1544—1586)¹⁰, գուցե և հաջորդաբար երկուսի էլ, և Հովսեփ վարդապետի ժամանակակիցը, որոնցից վերջինս ՋՂԳ (1544) «ամի փոխեցաւ ի դասս անմահից»¹¹, նա եղել է նաև Կոստանդնուպոլսի Աստվածատուր պատրիարքի (1537—1550) և սուլթան Սուլեյմանի (1520—1566) ժամանակակիցը:

«Հայրենյոք էր Զաքարիա Բղնունյաց ափանց վրա հաստատված խժիժ գյուղեն, և ասկե առյալ կկոչվի խժըժեցի», — գրում է Հ. Ն. Ակինյանը, — և ապա շարունակում. «Բնակությամբ թե դաստիարակությամբ հայտնի չէ, իր կենաց համար նշանակալից եղած է իմ անապատն ալ, և կհորջորջվի երբեմն լմեցի»¹²:

Մի ժամանակ Զաքարիան եղել է Գնունյաց եպիսկոպոս, ուստի և տաղերից մեկում իրեն կոչում է «խժըժեցի Զաքարիա» և «եպիսկոպոս ամենայն Գնունեաց»¹³:

Սակայն, քանի որ «Գնունյաց եպիսկոպոսն... Վարագեն շատ հեռու չէ ապրած», Զաքարիան, ըստ Հ. Ն. Ակինյանի կռահման, «կրնար, ինչպես Գնունցի, խժըժեցի, լմեցի կոչված է, նաև Վարագեցի անվանվի»¹⁴:

9 Գաբեղին արքեպիսկոպոս Հովսեփյան, «Խաղբակյանք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, Պատմա-հնագրական ուսումնասիրություն», մասն առաջին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 239—248:

10 Այստեղ և ստորև ժամանակագրական տվյալները նշված են ըստ Մաղաֆիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի «Ազգապատում»-ի Գ հատորին կցված աղյուսակների («Հոգողությամբ Բարգեն եպիսկոպոս Կյուխսեռյանի»), Երուսաղեմ, 1927, էջ 22Բ, Հմմտ. նաև Մեսրոպ վրդ. Մախոյանց, «Հավաքարան անվանց կաթողիկոսաց Աղթամարա», Էջմիածին, 1916: Հ. Ներսես վրդ. Ակինյան, «Գավազանադիր կաթողիկոսաց Աղթամարա, Պատմական ուսումնասիրություն» [«Ազգային մատենադարան», 22], Վիեննա, 1920:

11 «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 232:

12 Նույն տեղում, էջ 231:

13 Նույն տեղում, էջ 238:

14 Նույն տեղում, էջ 235:

Ինչ վերաբերում է Զաքարիայի ստեղծագործությանը, այն Հ. Ն. Ակինյանը երևան է հանել ըստ 98 ձեռագրերի¹⁵ մեկուկես տասնյակի սահմաններում, «որոնց սակայն մեկ տաղասացի վերաբերիլն դժվարին է հաստատել», — ասում է հրատարակիչը:

Բացի «Կալիսթենյա Աղեքսանդրի վարուց նոր խմբագրութենեն», Զաքարիա եպիսկոպոսի ընծայված տաղերը, ըստ Հ. Ն. Ակինյանի, «երկու խմբի կրնանք բաժնել զանոնք. 1 հարազատք և 2. երկբայականք»¹⁶:

«Հարազատք» կոչված խմբի 6 տողերից երեքը այբբենի շարքով հյուսված բանաստեղծություններ են. 1. «Տաղ ի խժըժեցու Զաքարիա եպիսկոպոսէ ամենայն Գնունեաց», 18 տուն, 4 տող, ընդամենը 72 տող (յուրաքանչյուր տառով 2 տող), 2. «Տաղ վարդին և բլբուլին ի Զաքարիա եպիսկոպոսէ Գնունցու», 36 տուն=150 տող, և 4. «Տաղ վարդին և բլբուլին ի Զաքարիա եպիսկոպոսէ», 19 տուն=76 տող: Երկուսը ակրոստիկոսներ են. 3. «Տաղ վարդին և բլբուլին ըստ անուան երգողին Զաքարիա եպիսկոպոսէ», 14 տուն=56 տող, որոնց սկզբնատառերը տալիս են «Ի Զաքարիայէ» ընթերցումը, և 5. «Տաղ ըստ անուան երգողին ի Զաքարիա եպիսկոպոսէ դուստանութիւն ունեմ վարդապետի», 13 տուն=42 տող, որոնց սկզբնատառերը կարդացվում են. «Զաքարիայ նրաւստէ»: Բացի դրանից, մի տաղն էլ՝ 6-րդը, «Ի գծողէ Զաքարիայէ» վերնագրով, ո՛չ այբբեն է, ո՛չ էլ ակրոստիկոս:

Հայոց տաղաչափության պատմության տեսակետից հատուկ ուշադրության արժանի է 5-րդ տաղը, որը կրկնակի ակրոստիկոս է, քանի որ տալիս է երկու ընթերցում. մեկը սկզբնատառերից՝ «Զաքարիայ նրաւստէ», մյուսը վերջատառերից՝ «Վարդապետին է»¹⁷:

«Երկբայականք» տաղերի խմբի մեջ Հ. Ն. Ակինյանը դնում է «Տաղ Վարագայ խաչին»¹⁸, 15 տուն=60 տող, և երկու ակրոստիկոս. 1. «Տաղ ողորմուկ», 7 տուն=28 տող, ուր կարդացվում է «Զաքարիա», և 2. «Տաղ վասն դարիպութեան», 12 տուն=48

15 Նույն տեղում, էջ 234:

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում, էջ 236:

18 Հավանական է, որ այս տաղի հետեղակա-նությամբ կամ աղբեցությամբ լինի հորինված, վրացերեն լեզվով, Կուրց անապատի միաբան Գեորգ վարդապետ Կակաբենց Գոբեցու (ԺԸ դար) «Տաղ Վարագայ խաչին» (հրատարակել ենք մենք «Վրաստանի պետական թանգարանի Տեղեկագրի» Ժ հատում, Քրիիսի, 1940, էջ 105—108):

տող, ուր կարգացվում է «ի դարիպ Զաքարէ»։ Այսպէսով է դասավորված «Տաղ ի Սուրբ Կոյս Մարիամ»-ը, 36 տուն=144 տող։

Այսքանի կարգով է հյուսված, ի միջի այլոց, և Մ. Մկրչյանի հրապարակածը՝ «Այլ տաղ Զաքարիա Գնունաց եպիսկոպոսէ»։ 70 տողից բաղկացած, որ սկսվում է «Առաջին մարդոյ նման ես» բառերով¹⁹, սակայն առանց գործածելու է տառը, որը բացակայել է Մաշտոց-Մեսրոպյան այբբենում։ Մինչդեռ Հ. Ն. Ակինյանի հրատարակած տաղերում առկա են ինչպես է, նույնպես և օ և Ֆ տառերը։

Զաքարիայի տաղերը երբեմն պարունակում են կարևոր ինքնակենսագրական նյութեր։

Այսպես, օրինակ, «Վարդին և բլբլին» նվիրված տաղերից մեկում բանաստեղծը նշում է.

«Ատէ դայս աշխարհըս խն Գրնունցի,
Որ կու թափէ զմարդիկ քան զտերև ծառի,
Դարձի՛ր ի մեղաց ու գործէ՛ բարի,
Որ կը կըրէ ամօթ ի կալն Ունայի»²⁰,

նույն թեմային նվիրված մի ուրիշ տաղում կարդում ենք.

«Զաքարիա յիմար գերի,
Աէրըն փուշ է դառն ու լեղի,
Դու աստ արա թաղբիր»²¹ քեզի,
Որ անդ կընիս խեղճ ու լալի»²²,

«Ի գծողէ Զաքարիայէ» վերնագիրը կրող տաղը հեղինակն ավարտում է հետևյալ տողերով, որ նվիրված են Կոստանդնուպոլսո Սատվածատուր պատրիարքին, և ուր, ի միջի այլոց, հիշված է իր ուսուցիչ Հովսեփ Աղթամարցին, որը վախճանվել է 1544 թվականին.

«Տէր Աստուածատուր իմ շնորհալի,
Զքեզ աղաչեմ յոյժ փարելի,
Որ վալելոդ ես այս տառի,
Յիշեա և զիս դու ի բարի։
Զաքարիա գրծագրողի
Եւ անվարժող նըկարողի,
Մի՛ մեղադրէք դասք արհեստի,
Զի կար մեր այս էր որ ցուցի։
Եւ իմ վարպետըն սըխալի,
Եւ Տէր Յովսէփն Աղթամարցի,
Ի յայսմ ամի վերափոխի,
Եւ ինձ սուգ եղև անբուժելի։
Դուք ասացէ՛ք սրտով ի լի

ինձ և նորա՝ Տէրն ողորմի,
Որ քաղցրուտոյց էր և բարի,
Եւ անձանձիր յարհեստ բանի»²³,

Ահա և Վանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցում երբեմն պահվող ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք.

«Գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս այս ձեռամբ Զաքարայ եպիսկոպոսի ի գաւառս, որ կոչի Ամոկ, ի կղզիս, որ կոչի Լիմ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Գէորգայ զաւրավարին, ի հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի և ի թագաւորութեան Խոնթկար անուն փառաշի, որ է, տառապանք ազգիս Հայոց, յայսմու ժամանակի, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, ի թուարեւութեան Հայոց ԶՂԸ (1549)»²⁴,

Այս հիշատակարանի գրութեան տարեթիվը՝ 1549՝ պարզապես համապատասխանում է նրա մեջ հիշված «Տեառն Գրիգորիսի», այսինքն Գրիգորիս Բ Աղթամարի կաթողիկոսի (1544—1586) «հայրապետութեան» ժամանակաշրջանին։

Ձեռնարկելով իր՝ «Զաքարիա եպիսկոպոս Գնունաց և յուր տաղերը» շահեկան գործը, ուր հրապարակ են հանված Զաքարիային անկասկածելիորեն պատկանող 6 տաղերը («Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 238, 279—284) և երկուսուսան «կափայք ի պատմութունն Մեծին Աղեքսանդրի» (էջ 341—345), Հ. Ներսես Ակինյանը կարևոր էր համարել նախազգուշացնել ընթերցողին, որ նա «հրատարակել փորձելով միջնադարյան հայ բանաստեղծիս մտաց արտադրութիւնըն առաջին անգամ», վստահ է, «թի գրգիռ մը ընծայած պիտի ըլլանք այլոց՝ բանաստեղծիս այլ անծանոթներն ալ ի լույս հանելու, ըլլա գրչագրաց հիշատակարաններ իր ձեռքեն, որոնք իր կենսագրութիւնը կրնան լուսավորել, ըլլա նորանոր տաղեր, որոնք իր մտաց կորուստիւթիւնն ավելի կըրնան բարձրացնել»²⁵,

Հ. Ն. Ակինյանի այս տողերին մենք ի վիճակի ենք արձագանքել այսօրվա ելույթով, հիմք ունենալով Զաքարիա տաղասացի մի նորահայտ բանաստեղծութիւնը, որը մենք հրատարակում ենք ստորև։

Թբիլիսիի պետական համալսարանի գրադարանը 1939 թվականին մի մասնավոր

¹⁹ Մ. Մկրչյան, հիշյալ գիրքը, էջ 169—170.

²⁰ «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 281.

²¹ Այսինքն՝ խորհուրդ, խորհրդակցութիւն.

²² «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 283.

²³ Նույն տեղում, էջ 284.

²⁴ Երվանդ Լալայան, «Յուրակ հայերեն ձեռագրաց Վասպուրականի», Ա, Թբիլիսի, 1915, էջ 651—652.

²⁵ «Հանդես ամսօրյա», 1909 թ., էջ 236.

րէն, որ է սեռական առաքինութիւն, շորս բղխեն առաջս: Առաջին Փիսոն, որ կոչի բերան հրոյ, ... Իսկ երկրորդ գետն՝ Գեհոն, որ կոչի լանջք կամ եղջիւր ցլու, որ պատէ զծծովայի, որ կոչի նուաստութիւն վատութեան: ... Իսկ երրորդ գետն՝ Տիգրիս, որ երթայ յանդիման Ասորոց, որ է ողջախոհութիւն: ... Իսկ չորրորդ գետն՝ Եփրատէս ոչ ունի վայրս և գետս դէմս գնացից, որ է արդարութիւն, զի ոչ ընդ իշխանութեամբ ուրուք ի գոցանէ է և ոչ իշխէ ունեք»³⁶:

Հայերեն ձեռագիր Ավետարաններին կըցված հիշատակարաններում շորս թիվը սովորաբար օծոված է սիմվոլիկան բովանդակութեամբ, որոնք են.

Չորս ծագք՝ աշխարհիս՝ արեւելք, արևմուտք, հիւսիս և հարաւ (համալ. հետազոտում շորս «բուստի»-ների գաղափարը Սասանյան իրանում և շորս բղխելու թվանշանի գաղափարը Հայքում):

Չորս նիւթեղէն աշխարհի՝ հող, ջուր, օդ և կրակ:

Չորս անկիւն և եղջիւրք սեղանոյ: Նույնն ըստ «տեսիլք»-ի Եղիկիւն մարգարեի՝ Բառակերպյան աթոռը:

Չորս թեք խաչի:

Չորս առաքինութիւնք հոգւոյ՝ խոհեմութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն, արդարութիւն:

Չորս բանք Աւետարանի՝ պատգամ, պատուիրան, սպառնալի և աւետիս:

Չորս եղանակք խաւսից Աւետարանի՝ հրաման, խրատ, օրինակ և վկայութիւն:

Չորս եկեղեցական կենդանիք՝ մարդ, առիծ, ցուլ (եղն) և արծիւ:

Չորս ավետարանիչք՝ Մատթէոս մարդն — Փիսոն, Մարկոս առիծանման — Գեհոն, Դովկաս եղնանման — Տիգրիս, և Յովհաննէս արծիւն — Եփրատէս: Նույնը՝ հրոյ բերան, բարձրաբերձ, արիութիւն, հնազանդութիւն: Եվ այլն:

ՏԱՂ Ի ԶԱՔԱՐԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԼՄՆԵՑՈՅ ԱՍՍՏԵՍԱԼ

1 Դու, արեգակ, նման ելանես ի յառաւօտէ, Պայծառ ճառագայթ լուսոյ կու ընուս

զաշխարհս համօրէն, Պատկեր գեղեցիկ լուսոյ նկարեալ

ի յԱրարողէն, Ընդ և ճնմելով ծագիս թաւալմամբ ամէն վաղօրէն:

2 Դու ես բոլորեալ աշխարհին լուսատու ի տասնուհինգէն, Դիւերն մեղմով գնաս, փարատես

զխաւարն ի տանէն, Դու պայծառ մոլար աստեղ երեկս

ի յերեկոյէն, Ոստոստ աստեղօք շրջիս միշտ ի վառան

աղօտ լուսէն:

3 ՅԱղեն դրախտ ես, դու տնկեցար հօրին բաղկէն,

վէմ անմահութեան, պտուղ միշտ կանաչ ես և լուսեղէն,

Դու թեթև ամպ, անձրեկն մեղմ ցօղ ես ի յառաւօտէն,

Զարդարին երկիրս բուսով ծառք և տունք դարանան ի քէն:

4 Ի գետն Փիսոն նմանիս, ելանես յեմաւոն լեռնէն,

Գաս ի յԱպրըշահ երկիրն և ոսկին բուսանի ի քէն,

Դու, Գեհոն, մանրածալալ ելանես ի Լուսին լեռնէն,

Հատանես զծծովայիս, Եփրատոս զովանայ ի քէն:

5 Դու, ծիծաղայգնաց Տիգրիս, ելանես ի գեղջն Ոլորէն,

Ասորեստանօք պտտիս, արբենան երկիրս համօրէն,

Դու, երկու ականց եփրատ, ելանես ի Ոսկեանցն ակնէն,

Միանաս դու ընդ Տիգրիս, ոլորս տաս ի Պարսկաց տանէն:

6 Մտանես ի ծովն մեծ, դադարեն ալիքդ, որ ի քէն,

Մառաիս, որ առ քեզ եմ, արբեցոյ ի քո ցուրտ ջրէն,

Զսովհալս ի սեղան կոշեայ, կերակրեայ զիս անմահ հացէն,

Բաժակ բերկրութեան ես դու, արբեցոյ ի քո սուրբ որթէն:

Զաքար Լմնեցու տաղին կցված է հիշատակարան հետևյալ բովանդակությամբ.

«Զաքարիայ բանս՝ երգողի շարժելով առ քեզ, սիրելի, տխմարիս բանս ընթերցի՛ր. արհեստիւն Փրկչին եղիցի»:

³⁶ Աշոտ Արքայապետ, «Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնք», Երևան, 1944, էջ 242—243: